

Салук В.Б. Поховання воїнів Перших визвольних змагань та державних діячів періоду ЗУНР та УНР у м. Чортків. *Наукові записки*. 2022. №12. С. 433-442. URL: <http://surl.li/miufq> (дата звернення: 20.10.2023).

Володимир Салук
м. Тернопіль

ПОХОВАННЯ ВОЇНІВ ПЕРШИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ТА ДЕРЖАВНИХ ДІЯЧІВ ПЕРІОДУ ЗУНР ТА УНР У М. ЧОРТКІВ

Анотація: У статті розповідається про відомі на даний час в Чорткові поховання борців за українську державність періоду 1918-1920 рр. Розглядається складене минуле й сьогодення цих меморіальних місць. Окреме місце в дослідженні присвячене втраченому Українському військовому кладовищу, зазначено нові аргументовані судження.

Ключові слова: Чортків, могили, Перші визвольні змагання, ЗУНР, УГА, Армія УНР.

Чортків посідає особливе місце на історичній мапі Тернопільщини в період Перших визвольних змагань. З початку листопада 1918 р, після встановлення української влади, місто стає повітовим центром у складі Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). До державного керівництва долучилося чимало визначних громадсько-політичних діячів. В той же час було створено чортківську окружну військову команду Української Галицької Армії (УГА), яка долучилася до формування війська на захист молодій державі від польської агресії. З цим подільським містом пов'язана одна з найславніших звитяг УГА - червнева Чортківська офензива 1919 р., під час якої в ході кровопролитних боїв було звільнено першим саме цей повітовий центр, що відкрило дорогу до подальшого стрімкого військового протинаступу - українських військ. А через рік у 1920 р. союзні українсько-польські війська з боями проганяли з Чорткова російсько-більшовицьких окупантів.

Під час чи після усіх цих революційних подій загинуло (померло) чимало українських воїнів та державних діячів, більшість з яких були поховані на

кладовищах Чорткова. Могили цих осіб стали пам'ятними місцями для місцевої української громади, яка завжди пам'ятала тих, які змагалися за незалежну державність. Тому, ці місця як об'єкти культурної спадщини становлять історичну цінність для тернопільського регіону та для держави загалом.

Питання вивчення місць поховань учасників Перших визвольних змагань 1917-1921 рр. є доволі складним. В першу чергу через те, що після української поразки наступили довгі роки польської та російсько-радянської окупації, коли доступ до могил обмежувався владою, останки переміщувалися в невідомі місця, часто могили, а то й цілі кладовища були зруйновані чи на їх місці проводилися нові захоронення.

Унікальний об'єкт Перших визвольних змагань Чорткова знаходиться на Вигнанському кладовищі (тепер у складі міста, вул. Січових Стрільців). Там збереглася спільна могила 12-ти воїнів УГА, які загинули в бою під містом 16 липня 1919 р., при відході галицьких військ за Збруч (хоча у спогадах старшини Волощука зазначено про великі втрати в цьому бою 15.07.1919) [18, с. 42]. На цій могилі встановлений один з найдавніших монументальних об'єктів, присвячених УГА на Тернопільщині. Історія постання величного надгробка описана в «Літописі Червоної Калини» [12, с. 11].

У 1924 р. з ініціативи Володимира Електоровича (ветерана УГА та Армії УНР) та Осипа Яхницького в Чорткові був заснований Комітет будівництва пам'ятника полеглим воякам Галицької армії. Разом з тим активісти Комітету щорічно влаштували святкові заходи до 1 листопада, поширювали культ полеглих, збирали поіменні списки загиблих військових чортківського повіту, складали реєстр стрілецьких могил. Врешті, їм вдалося зібрати більше 2,5 тисячі золотих на спорудження величного надгробка воїнам УГА. Через три роки усі завдання Комітету довершила створена у 1927 р. чортківська філія Товариства охорони воєнних могил (ТОВМ) на чолі з В. Електоровичем. Значний внесок у реалізацію проекту зробив будівничий (архітектор?) Андрій Дращинський.

Пам'ятник був урочисто освячений 1 листопада 1928 р. (до 10 річниці Листопадового чину) за участі чисельного зібрання народу з усього повіту і 17-священників. Від церкви на кладовище йшла колона, у якій несли близько 20 вінків, порядок забезпечували відділи товариств «Сокіл» та «Луг».

Давній монумент зберігся в хорошому стані, не зазнавав руйнувань, про що можна судити, порівнюючи сучасний стан із рисунком 1930 р. [12, с. 11]. Він зведений із каменю, бетону та заліза, являє собою муровану могилу у вигляді зрізаного конуса (рис. 1). На його вершині по колу встановлені 14 тумб, які утворюють своєрідну огорожу майданчика. Над могилою височіє пілон. На ньому з чотирьох сторін при вершині об'ємні хрести. Пілон увінчаний півсферою, на яку в сучасності «одягнули» стрілецьку мазепинку. По середині пілону від початку був тризуб (можливо в часі окупацій він був прихований) перед тим був на щиті, прикріплений металеву оковою. Нижче – напис: «Борцям за Волю України 1918-1928», під ним прямокутна ніша зі словами Б. Лепкого: «Спіть, хлопці, спіть,..». До майданчику перед пілоном ведуть сходи з мурованими перилами, внизу яких бетонні вази. На давньому рисунку можна помітити, що первісно конусна основа була облицьована каменем, тепер вона поштукатурена. Колись, проїжджаючи залізницею, пам'ятник можна було побачити здалека.

В міжвоєнні роки ХХ ст. вигнанська могила УГА була місцем народних зборів українців. На хвилі українського національного відродження початку 1990-х рр. відродилася традиція урочистих поминальних зібрань біля старої могили до

пам'ятних дат 1 листопада та на Зелені свята. В даний час могила перебуває на державному обліку як об'єкт культурної спадщини [23].

Серед могил військових, які пережили бойові дії, можна виділити могилу чотаря УГА Володимира Пітушевського (1879-1943), яка знаходиться на новій частині кладовища на вул. С. Бандери. В життєписі зазначається, що він народився й виріс на Золочівщині в священничій родині. Був родичем генерала УГА Мирона Тарнавського, разом із ним у 1917 р. в Києві формував загони Січових Стрільців, про що йдеться у спогадах генерала. Під час 1 св. в. служив в австро-угорській армії, після чого влився у лави УГА. Після воєнних перипетій оселився в м. Чортків. Брав активну участь в громадському житті. В часі німецької окупації з осені 1941 р. очолював союз громад міста, сприяв порятунку українців та євреїв під час нацистської окупації [5, с. 467]. Перед смертю Володимир Симеонович заповідав похоронити його біля побратимів УГА (згідно слів громадського діяча Володимира Мармуса [6]. Зараз можна засумніватися щодо точного виконання цієї волі усопшого. Через це могила стала своєрідним «каменем спотикання» для деяких краєзнавців 2000-х рр., які брали її за орієнтир для визначення розташування кладовища воїнів УГА. Надгробок у вигляді стели з сіро-білої будівельної крихти, виглядає новішим 1940-х рр., можливо в неї вмурована давніша біла плита з написом (рис. 2).

Поруч з польським військовим цвинтарем є могила ще одного старшини УГА Мелітона (Мелетія) Відрака (Видрака) (1879-1927) (рис. 3). Він був уродженцем с. Чистилів, що неподалік м. Тернопіль. Після закінчення тернопільської гімназії здобував фах правника у Відні. Займався адвокатурою в Чорткові, у період становлення ЗУНР працював суддею польового суду Чортківської окружної військової команди. За польського режиму належав до багатьох українських організацій Чортківського повіту, яких також фінансово підтримував [14]. У повоєнний час Видрак захищав права українців, у тому числі у політичних процесах. Його канцелярія була однією з найкращих у місті. Успішно захистив в суді від страти Степана Фіголя, підстаршину УГА. У 1922 р. брав участь у політичному процесі в Чорткові над групою українських протипольських диверсантів на чолі з червоноармійцями П. Шереметою і С. Мельничуком (колишніми старшинами УГА) [11, с. 97-98].

В м. Чортків похований Хичій Іван (1889-1958), уродженець с. Потутори на Бережанщині, адвокат, доктор права, громадський діяч. В період ЗУНР він був суддею польового суду, мав звання поручника УГА. Від 1930 р. працював у Чорткові, став членом УНДО. У радянський час за патріотичні позиції репресивними органами ув'язнений на 8 років у виправно-трудовах таборах [24, с. 319-320].

На чортківському кладовищі також похований Теодор Поліха (1884-1963) - український педагог, керівник перемишльського «Пласту», громадський діяч, співпрацював з УВО, арештовувався польською поліцією за проукраїнську діяльність. Після Першої світової війни поручник австро-угорської армії, вступив до лав захисників ЗУНР, воював командантом 3-ї батареї 1-го гарматного полку 1-ї бригади УСС, брав участь в Чортківській офензиві УГА, отримав звання сотника артилерії [9, с. 187].

До числа похованих в Чорткові відноситься ще один визначний діяч міста - Дмитро Пігут (Пігута) (1872-1947), який у часи ЗУНР був заступником міського комісара [8, с. 593]. Народився він у Тернополі, там же навчався в учительській семінарії. Після закінчення Львівського університету працював у Чорткові в

приватній українській гімназії, державній чоловічій школі, керівником української гімназії. Був активним в громадському і культурно-освітньому житті Чортківського повіту [29].

Опосередковано дотичними до Перших визвольних змагань є об'єкти, які знаходяться на ділянці могил радянських воїнів і партизанів на міському кладовищі Чорткова. На почесному місці є спільна могила Петра Шеремети (1897 р. н.) і Степана Мельничука (1898 р. н.) та присвячена їм, як колишнім воїнам УСС та УГА, пам'ятна дошка.

Оцінка їхньої збройної боротьби є неоднозначною. Дехто вважав, що вони боролися за волю України, на еміграції з'являлася інформація про їхні зв'язки з УВО. Радянська ідеологічна машина використала їх чин для пропаганди комуністичних ідей [7, с. 189-200].

Достеменно відомо, що після служби в рядах українських військових формацій Шеремета й Мельничук перейшли на бік Червоної армії, стали провідниками бойового загону, т. зв. «Дванадцятки», сформованої на території радянської України із колишніх галицьких вояків, озброєних і перекинутих для диверсійної діяльності проти Польщі, яка окупувала терени Галичини. Після арешту страчені за вироком польського військового суду в місті Чортків 11 листопада 1922 року, там же й захоронені.

Могила бойовиків була на чортківському кладовищі не там де тепер. За спогадами колишнього гімназиста О. Дразньовського в міжвоєнні роки на могилі проводилися українські антипольські демонстрації на Зелені свята і 1 листопада [30, с. 31]. Пізніше радянська пропаганда глорифікувала загиблих як жертвних героїв-комуністів. У 1959 р. на чортківському кладовищі влада здійснила ексгумацію ймовірних останків Шеремети й Мельничука. Могила була без хреста з простим стовпом. Згідно акту проведених робіт, обидва черепи мали вогнепальні отвори в потиличній зоні, що дало експертам підстави ідентифікувати їх як розстріляних бойовиків [2, с. 1-2]. Проте, на думку краєзнавця Ю. Макотерського (який віднайшов акти ексгумації), вилучені кістяки можуть не належати страченим бойовикам, він піддає сумніву результати ексгумації, а також його насторожує, те, що урочисте перепоховання відбулося суто на районному рівні бо, ймовірно, влада сама була не певна щодо приналежності перезахоронених тіл і щодо ролі «Червоної дванадцятки» загалом. Дослідник також піддає критиці звичний аналіз епістолярію провідників-повстанців, звертає увагу на дезінформацію радянських ідеологів і пропонує не засуджувати колишніх українських військових, не знаючи достеменно мотивів їхніх акцій [20].

У 1960 р. ексгумовані останки розстріляних осіб урочисто перезахоронили на радянському військовому меморіалі міського кладовища. На могилі встановлено кам'яний обеліск прямокутно-пірамідальної форми висотою 5,25 м. Поруч напису горельєф прапора, тепер у синьо-золотих барвах. В роки Незалежності на обеліску з'явився барельєфний хрест.

Раніше на обеліску був напис: «Степан Мельничук, Петро Шеремета відважні борці за свободу і щастя робітників і трудящих селян Західної України, керівники партизанського загону «Червона дванадцятка» страчені в м. Чорткові польськими окупантами 11 листопада 1922 року». У 1999 р. освячено й встановлено замість радянської нову кам'яну таблицю з написом: «На честь борців за волю України чотарів УГА Степана Мельничука і Петра Шеремети, розстріляних польськими окупантами 11.11.1922 року в місті Чорткові. Вічна їм пам'ять».

Могила Шеремети і Мельничука ще з радянських років має статус пам'ятки історії місцевого значення [22].

Унікальний факт. На чортківському кладовищі на вул. С. Бандери є ділянка захоронень, де поруч спочивають останки 156 воїнів Армії УНР та 42 стрільців УГА. Це місце можна було б вважати чи не найбільшим українським військовим кладовищем 1918-1920 рр. Але, на превеликий жаль, на сьогодні точне місце розташування цих могил не відоме. Проте, тепер привідкриваються деякі сторінки його забутої історії.

Про «Український Воєнний Цвинтар», як його назвали публіцисти міжвоєнного періоду ХХ ст., найбільш вичерпно написано у статті «Літопису Червоної калини» [28, с. 18-19].

Але слід зауважити, що на тому давньому військовому кладовищі були поховані також загиблі у боях воїни інших армій та національностей, зокрема воїни Червоної Армії (75 осіб), воїни Довбур-Мусніцького (імовірно, поляки – 7 осіб), воїни російської армії (II кор. Брусилова та невідомі – 15 осіб) та невідомі (перезахоронені з околиць – 18 стрільців).

Згідно з опублікованими даними, на військовому кладовищі загалом покоїлося близько трьохсот осіб, які захоронені в 39 спільних та 17 одиничних могилах.

Якщо говорити конкретніше про українців, то воїни Армії УНР числилися в 156 осіб (у т. ч. 49 козаків із Наддніпрянщини, які загинули в 1919 р. біля Чорткова (очевидно, під час червневого протинаступу УГА), відомо поіменно 11 осіб (2 з них померли у 1920 р., решта у 1919 р.). Воїни УГА – 42 особи, серед яких відомі 19 імен. Імена відомих померлих теж виписані у тому ж числі Літопису. Деякі галичани перепоховані з цвинтаря в Салівці, Білобожниці, Косова та в Білому Потоці. Також прах ще 17 невідомих стрільців перенесений із сільських цвинтарів до спільної могили.

Часті перепоховання були наслідком державної політики комасації (укрупнення) [15, с. 3-4], яка проводилася десь від 1930-го року польською окупаційною владою. Для виконання таких робіт в Тернопільському воєводстві був створений «відділ гробівництва». Таким чином тлінні останки українських воїнів, поховані по багатьох населених пунктах звозилися на якесь одне кладовище з військовими, як у Чорткові. В багатьох випадках про ці заходи не знала українська громада. Тому ставало все менше пам'ятних місць про Перші визвольні змагання, їх героїв.

В 1931 р. чортківська філія ТОВМ організувала упорядкування українського військового кладовища, складено їхній план, заведено кадастр похоронених стрільців (на основі дат воєнного гробівництва в Тернополі). Цвинтар, разом з головним хрестом був освячений 01.11.1931 в пам'ятний день Листопадового чину. З огляду на брак коштів, територію поховань обгородили тільки дубовими стовпами, з'єднаними колючим дротом. У середині кладовища насипано невелику могилу, обсажену квітами, на якій встановлений величезний дубовий хрест, подарований Лукою Чичкою з Вигнанки [16].

Складається враження що цей військовий цвинтар не набув для тогочасних українців сакрального значення. Час скромного облаштування могил доволі пізній, там не споруджувалися монументальні об'єкти, нам невідомі якісь подальші публікації у пресі про некрополь, відсутні світлини цього місця. Можливо так склалося бо на тій ділянці було поховано також багато іноземців, заборони, занедбання чи інші причини. Тим більше, у своїх спогадах п. Марія Штепа

засвідчує, що їх, молодь «Просвіти» із с. Ромашівка, яку виховували ще на «живій історії», провідники приводили (1939 р.) для вшанування українських героїв тільки до спільної могили УГА на Вигнанському кладовищі, про інші поховання молодь не знала [31, с. 1].

А далі були роки радянської (в корені російської) зачистки української пам'яті, нищення історичних місць. Надмогильні пагорби і дерев'яні хрести на українському військовому кладовищі занедбалися, свідки Перших визвольних змагань репресовані, про могили героїв говорили пошепки, відбувся розрив поколінь. А в 1970-х роках комуністичний режим вдався до нового етапу вандалізму, під час якого було знищено багато давніх військових могил, в тому числі й у Чорткові.

В питанні визначення долі і місця розташування Українського військового кладовища 1918–1920 рр. в Чорткові на сучасному етапі слід віддати належне Юхиму Макотерському, місцевому краєзнавцю, який від початку 1990-х рр. з цього приводу збирав інформацію, звертався до усіх можливих інстанцій, залучав науковців, клопотав про належне вшанування героїв. Він поділився своїми зібраними численними матеріалами і думками із науковцями Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини у 2019 р., які ми частково опубліковуємо у цій статті вперше [17].

Старожили Чорткова (9 осіб) у 2006 р. підтвердили п. Макотерському, що «пам'ятають як на цвинтарі у м. Чортків (вул. С. Бандери) була дільниця, де були видні могили збірні довгі і одинокі. Десь в кінці 1970-х – поч. 1980-х на цьому цвинтарі пройшов бульдозер тоталітарної системи і він був зруйнований. На цьому місці після цього почались нові поховання». Люди пригадували, що при копанні нових гробів на місці військового кладовища знаходили давні кістки і залишки військового обмундирування. Опитані свідки підтвердили також, що могили знаходилися у північно-східній частині теперішнього кладовища, тобто багато нижче від символічних могил [1]. Згідно свідчень людей, плану цвинтаря за 1931 р. (припускаємо від складений за просторовими пропорціями) і масштабу сучасної карти ми скомпонували приблизне місце розташування загубленого цвинтаря (рис. 4).

Варто згадати, що ще одним активним дослідником чортківських військових могил був краєзнавець, громадський діяч Андрій Базалінський (1945-2019). За його твердженням у Чорткові на зруйнованій ділянці могил поховані воїни легіону УСС (загиблі у боях 1917 р.), а не УГА. А розташування могил Січових Стрільців він прив'язував до розташування могили сотника УГА В. Пітушевського, який заповідав бути похованим біля своїх бойових побратимів. Далі, за його припущенням, вірогідні могили УГА могли би бути неподалік польського військового кладовища 1918-1920 рр., тобто там де три десятиліття Незалежності стояв хрест і муровані ряди ймовірних могил [3, с. 5]. Слід сказати, що гіпотези Базалінського притримувалося багато з тих, хто цікавився цим питанням. Нам видається нелогічним говорити про могили УСС, адже під Чортковом український легіон ніколи не зводив ніяких боїв. Таким чином, дослідники були роками розділені на два опонуючі табори, що, сприяло пошукам істини та розголосу питання, але й вважаємо частково зашкодило загальній справі увічнення українських героїв.

Відомо, що у 1989 р. на візуально вільній від поховань ділянці, близько польського військового меморіалу було встановлено символічний дерев'яний хрест. На ньому була встановлена металева таблиця із написом: «Борцям за волю

України», а нижче рядки із пісні Б. Лепкого, які часто розміщували на могилах чи пам'ятних знаках УСС чи УГА: «Спить хлопці спить, про долю-волю тихо снить, про долю-волю Вітчизни, чи можуть бути кращі сні». Після цього це місце почали асоціювати із Стрілецькими могилами. Хоч, якихось публічних регулярних заупокійних відправ там не здійснювалося.

У 1996 р. за ініціативою тодішнього голови РДА [4] біля хреста Борцям за Волю і поруч могили Пітушевського у довільному місці були залиті 4 бетонні обмурівки довжиною 12 м і шириною 1,5 м (між ними проходить близько 1 м), в сформованих ділянках були насаджені квіткові клумби, біля хреста – кущі калини. Ці утворення очевидно мали символізувати Стрілецькі могили. Проте, все почало занепадати, обмурівки розсипалися, клумби заростати і протягом 2010-х років ця площа в честь українських воїнів почала справляти жалюгідне враження, особливо на фоні з межуючим зразково відреставрованим польським меморіалом воїнам тієї ж війни.

Вперше розвідка на місцевості з метою локалізації українського військового кладовища була проведена спеціалістами ПП «Південні меморіали України» у 2007 р. Згідно звіту проведених польових пошукових досліджень ймовірних місць Стрілецьких поховань, було встановлено, що дерев'яний хрест 1989 р. є символічним і не позначає могили УСС. Проведені роботи на ділянках символічних могил-клумб і встановлено, що там розташовані поховання цивільних осіб, померлих пізніше 1920-х рр. [21].

З часом в середовищі краєзнавців та городян визріла думка про важливість більш належного вшанування місця поховань українських військових Перших визвольних змагань. Зокрема, починаючи з 2001 р. Ю. Макотерський багаторазово звертався до усіх голів райдержадміністрацій та голів міст з проханням будівництва пам'ятника [19, с 3]. В результаті проводилися різні громадські обговорення та полеміка у пресі.

Врешті, у 2009 р. за ініціативи Чортківської міської ради був розроблений робочий проект (7 томів) Меморіалу воїнам УГА (до 90-річчя Чортківської офензиви), підготовлений ТзОВ «Укрдизайнгруп» на основі Концепції (Ескізного проекту) архітектурно-художнього вирішення комплексу (архітектор М. Федик, скульптор М. Посікіра) [25] (рис. 5). Фінансування мало б відбутися за кошти держбюджету. Роботи повинні були проходити у 2 черги протягом 2010-2012 рр. Робочий проект був розглянутий обласною комісією у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій, яка висловила ряд пропозицій, найважливішою з яких була необхідність проведення комплексу науково-дослідних робіт з метою пошуку та локалізації конкретного місцезнаходження могил.

Проектно-кошторисна документація з благоустрою ділянки українського військового кладовища виготовлялася на замовлення Чортківської міськради у 2010 р.

Але до 2019 року нічого не було реалізованого. Хоча напередодні святкування 100-річчя Чортківської офензиви знову з'явилися розмови про будівництво Меморіалу воїнам УГА, на який з бюджету Тернопільської, Львівської та Івано-Франківської областей мало бути виділено 7000000 грн. [10]. Проте до червеневого ювілею нічого не вдалося зробити.

В липні 2019 р. на місці символічних могил важкою технікою було вирито котлован. Під час цього громадськими активістами на купі вибраної землі було виявлено людські кістки і вони заблокували подальші роботи. В подальшому цю ситуацію розбирали правоохоронні органи та влада на рівні району та області.

Поліцейські встановили, що фірма-підрядник, яка здійснювала земельні роботи, орієнтувалася на висновок, згідно якого поховань на місці копання котловану бути не мало [27]. Залишається питання чому виконавці і замовники розпочали роботи без нагляду з боку органів охорони культурної спадщини, без попередніх комплексних науково-дослідних робіт, які могли б показати місцезнаходження могил і кому вони належать. Цікаво, що скандал набув розголосу і в більшості ЗМІ прозвучало, згідно припущень, що були знищені поховання українських воїнів, загиблих у 1917-1920-х рр.

На жаль, тільки після інциденту із сплюндрованими рештками людських тіл було організовано фахові дослідження ями, в якій залишалося ще багато недосліджених кістяків. У липні 2019 р. в північній частині кладовища (на місці символічних могил УСС/УГА, в частині виритого котловану) в ході ексгумаційних робіт працівники КП ЛОР «Доля» натрапили на 15 поховань. На цьому місці експерти провели низку досліджень і зробили висновки, що людські останки належать цивільним особам, ймовірно в'язням Чортківської тюрми, померлим у 2-й пол. ХХ ст., «військових поховань воїнів УГА та Армії УНР 1918-1919 років не виявлено» [13, с. 10]. Фактично було підтверджено результати досліджень, проведених ще у 2007 р.

Підсумовуючи, можемо ще раз підкреслити історичну значущість меморіальних об'єктів Чорткова періоду Перших визвольних змагань, в тому числі значної кількості поховань, які ще не достатньо досліджені, доля яких ще до кінця не визначена. Вважаємо, що важливим є доведення до кінця справи локалізації «Українського воєнного цвинтаря» і визначення спільно з науковцями гідного способу меморіалізації похованих там військових.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Акт про засвідчення місця знаходження цвинтаря від 28.11.2006. Приватний архів Ю. Макотерського.
2. Акт ексгумации та судмедосмотра скелетированого трупа. 30.10.1959 г. (копія на 2 арк.) Приватний архів Ю. Макотерського.
3. Базалінський А. Загадка стрілецького цвинтаря у Чорткові. *Чортківський вісник*. 2008. №14. С. 5.
4. Базалінський А. То де ж перепоховуємо останки розстріляних? *Вільне життя*. 2017. 08 листопада : веб-сайт. URL: <http://surl.li/ebvdi> (дата звернення: 25.09.2022).
5. Базалінський А., Мельничук, Б. Пітушевський Володимир Семеонович. *Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін.* Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч». 2010, т. 4 : А — Я (додатковий). С. 487.
6. В частині кісток, знайдених в Чорткові, виявили рештки кульових поранень. realno.te.ua : веб-сайт. URL : <https://cutt.ly/zM7fnzv> (дата звернення 20.09.2022).
7. Вахула М. Партизанський рейд під керівництвом С. Мельничука і П. Шеремети 1922 р. та версії цієї події в історіографії. *Наукові зошити історичного факультету*. Львів. С. 189-200.
8. Гуцал П. Меморіальні поховання діячів Західно-Української республіки та вояків Української Галицької Армії: Тернопільська область. *Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Енциклопедія : До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки*. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів. 2019, т. 2. 3 – О. С. 587–594.
9. Гуцал П. Поліха Теодор Сафатович. *Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Енциклопедія : До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки*. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів. 2020, т. 3. П-С. С. 187-188.
10. Гучно дають обіцянки»: у Чорткові передумали будувати меморіал воїнам УГА? *TeNews* : веб-сайт. URL: <http://surl.li/ebvae> (дата звернення: 15.09.2022).
11. Жовковська Ю. Провідні адвокати Чортківського повіту на Тернопільщині у першій половині ХХ ст.: життя та діяльність. *Адвокатура України: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнського круглого столу*. – Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. – 153 с.
12. З діяльності Філії Т-ва Охорони Воєнних Могил в Чорткові. *Літопис Червоної Калини*. 1930. №3. С. 11.

**НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ЧОРТКІВ КРИЗЬ ПРИЗМУ СТОЛІТЬ»**

13. Інформаційний звіт про проведення робіт з дослідження та проведення ексгумації жертв воєн, учасників національно-визвольних змагань та жертв політичних репресій у м. Чортків. Львів: КП ЛОР «Доля». 2019. 44 с.
14. Кіноклуб на вулиці Зеленій : веб-сайт. URL : <https://www.facebook.com/ClubGreenStreet/posts/2848045145407203> (дата звернення 21.09.2022).
15. Комасація воєнних могил. (Комунікат філії Т-ва Охорони Воєнних Могил у Львові). *Діло*. 1930. Ч. 102 (7 травня). С. 3-4
16. Макотерський Ю. Відновлена пам'ять. *Чортківський вісник*. 2018. №21.
17. Макотерський Ю. Розмова про Українське військове кладовище в Чорткові та сучасні його дослідження. Відеозапис інтерв'ю 22.07.2019. *Архів Тернопільоблцентру ОНДПКС*.
18. Макотерський Ю. Тигровий скок. Чортків, 2004. 52 с.
19. Макотерський Ю. Український військовий цвинтар у м. Чорткові. Рукопис (3 стор.) із додатками. *Приватний архів Ю. Макотерського*.
20. Макотерський Ю. Чи спокій віднайдуть невинно убієнні. Чортків, 2004. 68 с.
21. Отчет о проведении поисковых работ в городе Черткове. ЧП «Южные мемориалы Украины». 2007 г. (копія). *Приватний архів Ю. Макотерського*.
22. Перелік пам'яток історії Тернопільської області не занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. *Тернопільоблцентр ОНДПКС*: веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/XNlnIkX> (дата звернення: 10.09.2022).
23. Перелік щойно виявлених об'єктів культурної спадщини (історії) Тернопільської області. *Тернопільоблцентр ОНДПКС*: веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/lNy9mvs> (дата звернення: 10.09.2022).
24. Реабілітовані історією. Тернопільська область. Кн.1. Тернопіль: ВАТ «ТВПК «Збруч», 2008. 728 с.
25. Робочий проект Меморіалу воїнам УГА до 90-річчя Чортківської офензиви на території міського цвинтаря в м. Чорткові Тернопільської області. УДГ-09/09 ПЗ. Львів-2009.
26. Свідчення Плещана Д.С. від 28.11.2006 (рукопис). Приватний архів Ю. Макотерського.
27. У Чорткові вирішують, що робити з будівництвом пам'ятника воїнам УГА. Суспільне Тернопіль : веб-сайт. URL : <https://te.suspilne.media/news/29534> (дата звернення 21.09.2022).
28. Український Воєнний Цвинтар у Чорткові. *Літопис Червоної калини*. 1931. № 11. С. 18-19.
29. Чорпіта Я. Осердя шляхетності й українства. *Голос народу*. 2011. № 38. С. 4.
30. Чорпіта Я. Чортків. Історико-краєзнавчий нарис. Київ, 1992. 64 с.
31. Штепа М. Лист до Макотерського Ю. від 18.07.2009 р. (рукопис на 1 арк.). *Приватний архів Ю. Макотерського*.

Рис. 1 Спільна могила 12-ти воїнів УГА на Вигнанському кладовищі Чорткова. Світлина Тернопільоблцентру ОНДПКС

Рис. 2 Могила старшини УГА В. Пітушевського (1879-1943) над розритим котлованом для будівництва меморіалу після проведених ексгумаційних робіт. Ліворуч видно символічний хрест, встановлений у 1989 р. Світлина Тернопільоблцентру ОНДПКС (22.07.2019 р.)

Рис. 3 Мелітон Відрак. Світлина з родинного архіву доньки (Марії Миколаєнко-Відрак). Вперше оприлюднено на фейсбук сторінці «Кіноклуб на вулиці Зеленій» 07.05.2021

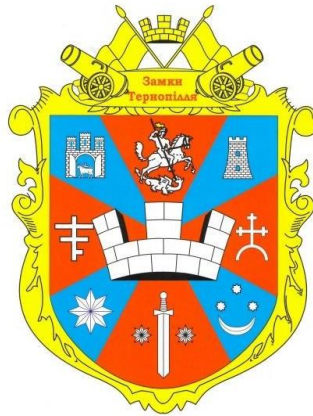
Рис. 4 Схема розташування українських військових поховань 1918-1920 рр. на кладовищі на вул. С. Бандери (за відомостями Ю. Макотерського, скомпонував В. Салук 2019 р.).

1 – накладений пропорційно відповідний план «Українського Воєнного Цвинтаря» у межах сучасного кладовища; 2 – ділянка кладовища із символічними могилами, які вважалися Стрілецьким кладовищем протягом 1989-2019 рр.; 3 - кладовище польських воїнів 1918-1920 р.; 4 – спільна могила жертв комуністичного тоталітарного режиму

Рис. 5 Ескізний проект Меморіалу воїнам УГА до 90-річчя Чортківської офензиви (ТзОВ «Укрдизайнгруп»). 2009 р.

Міністерство культури та інформаційної політики України
Національний заповідник «Замки Тернопілля»

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

№12/2022

Збараж - 2022

Збірник містить матеріали наукових конференцій, проведених Національним заповідником «Замки Тернопілля» в 2022 році, а саме:

Наукова конференція «Археологічні дослідження Тернопільщини: здобутки та перспективи» (28 квітня 2022 р.);

Наукова конференція «Збереження історико-культурних пам'яток України в умовах воєнного стану» (31 травня 2022 р.);

Наукова конференція «Замки Тернопільщини: до проблеми реставрації, пристосування та збереження» (22 вересня 2022 р.);

Науково-практична конференція «Князі Вишневецькі. Спадщина роду» (7 жовтня 2022 р.);

Науково-практична конференція «Консервація та реставрація як основні етапи в організації зберігання музейних експонатів» (20 жовтня 2022 р.);

Наукова конференція «Чортків крізь призму століть» (24 листопада 2022 р.).

Видання розраховане для істориків, культурологів, фахівців з охорони пам'яток культурної спадщини, музейних працівників, викладачів, студентів, та всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

Рецензенти:

Степан Павлюк	доктор історичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту Народознавства НАН України
Микола Бармак	доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук ТНПУ ім. В. Гнатюка

Редакційна колегія:

Анатолій Маціпура	генеральний директор НЗ «Замки Тернопілля»
Олег Заліщук	заслужений архітектор України, лауреат державної премії України в галузі архітектури, головний архітектор НЗ «Замки Тернопілля»
Володимир Місько	кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка
Тетяна Думська	заступниця генерального директора з наукової і культурно-просвітницької роботи НЗ «Замки Тернопілля»
Богдан Строць	кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу регіональної археології Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України
Марина Ягодінська	кандидат історичних наук, директор Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини
Любов Шиян	кандидат історичних наук, наукова співробітниця НЗ «Замки Тернопілля»
Зоряна Мазуранчик	завідувачка сектору промоції та комунікації НЗ «Замки Тернопілля»
Наталія Марціяш Дир	молодша наукова співробітниця НЗ «Замки Тернопілля»

*Рекомендовано до друку
Вченою Радою Національного заповідника «Замки Тернопілля»
Протокол №10 від 6 грудня 2022 р.*